

Neurath's strijd met woorden

Ferdinand Mertens

Causerie

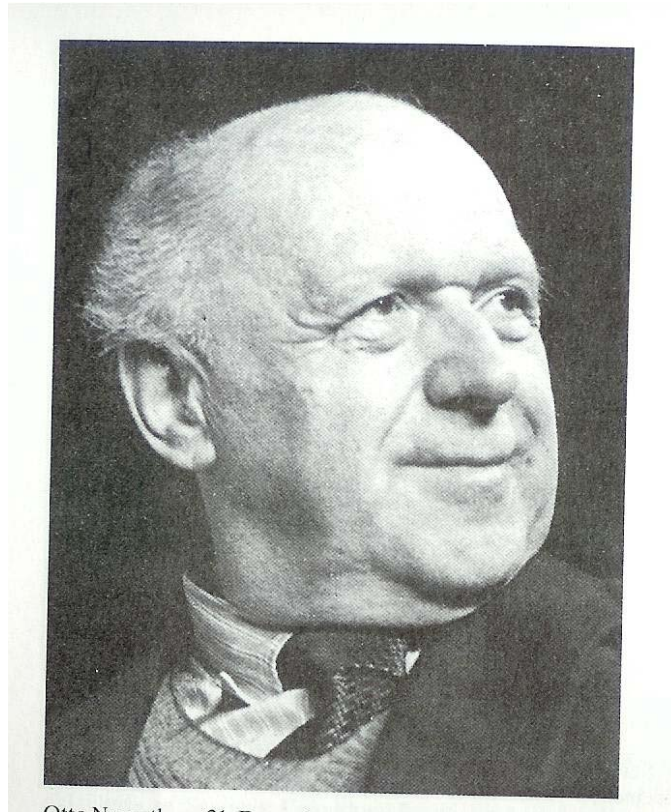
ter herdenking van zijn 60ste sterfdag op 22 dec. 2005

Internationale School voor Wijsbegeerte

“Otto Neurath had a considerably more colourful life than most philosophers” – Anthony Quinton

---

Otto Neurath overleed, geheel onverwacht en zonder enig voorteken, zestig jaar geleden in het Engelse Oxford, de tweede plaats waar hij en zijn vrouw Marie Neurath Reidemeister halt konden maken op hun vlucht voor het fascisme. Naar menselijke maatstaven te jong. Bruisend van activiteit en vol van plezier in het leven. Wanneer we bij Otto Neurath stil staan is dat wat mij betreft uit sympathie met een leven dat veel aanknopingspunten tot verdere vertellingen biedt. Zijn lot als ‘verdrevene’ of ‘vluchteling’ deelde hij in die tijd met vele anderen. Zeker met veel Oostenrijkse-Weense kunstenaars en intellectuelen. Friedrich Stadler heeft dat indrukwekkend gedocumenteerd in zijn boek ‘Vertreibung der Vernunft’. Stadler laat zien welk een schat aan interessante mensen op de vlucht gegaan is. Gelukkig zijn er ook nog veel de oorlog goed doorgekomen en in veel gevallen hebben ze interessante en veelal vernieuwende bijdragen geleverd aan de wetenschap. Veel van wat we kennen als Amerikaanse invloeden in met name de maatschappij- en gedragswetenschappen is rechtstreeks te herleiden naar de Weense oorsprong.

Naar aanleiding van het overlijden van Otto Neurath verschenen in de Nederlandse weekbladen een tweetal stukken ter herdenking. Jan Tinbergen schreef er een voor De Groene Amsterdammer en Jan Pront voor Vrij Nederland. Jan Tinbergen roemde zijn veelzijdigheid, zijn enthousiasme en originaliteit in het behandelen van maatschappelijke vraagstukken. Jan Pront,

een van zijn goede vrienden tijdens de Haagse periode, schrijft in de lijn van Tinbergen over Otto Neurath. Hij benadrukt evenwel het falen van Nederland om in die jaren dat hij hier was iets interessants met hem te doen.

Otto Neurath leefde noodgedwongen 6 jaar in Nederland maar is in die tijd nooit doorgedrongen tot de ISvW. Hij zou hier goed gepast hebben want hij was iemand die veel sprak voor een algemeen geïnteresseerd publiek. Bovendien was hij een anti-nationalist – zo u wil: een globalist. Hij sprak over ‘de wereld’ en meende dat de problemen waar de landen mee worstelden alleen konden worden opgelost door internationale samenwerking en mondialisering. Hij zocht daarvoor zelf ook de internationale samenwerking. En hij zocht naar middelen om de internationale en interculturele communicatie beter mogelijk te maken. Een vereenvoudigd engels (basic english), beeldstatistiek achtte hij meer adequaat en realistisch dan pogingen als het Esperanto, dat immers in die tijd ook stevig aan de weg timmerde.

De Hongaars-Engelse socioloog Karl Mannheim sprak hier wel ooit en ik weet me te herinneren dat mijn promotor A.D. de Groot, een psycholoog die niet veel op had met sociologen, altijd met respect over Mannheim sprak. En als hij al een socioloog citeerde, dan Mannheim. Mannheim, 10 jaar jonger dan Neurath en ook relatief jong overleden, 2 jaar na Neurath is nog steeds meer bekend dan Neurath. We komen dan ook meteen terzake: het is niet zo gemakkelijk om een duiding te geven van het werk van Otto Neurath. Hij heeft geen grote boeken geschreven maar een lawine van opstellen, commentaren en polemieken. En dat laatste had zijn voorkeur: hij ontwikkelde zijn eigen gedachten in debat. Zo ook met Mannheim met wie hij de midden-europese achtergrond deelde en die ook in de dertiger jaren uitweek naar Engeland. Neurath's polemieken waren in de regel heftig – zeker in de jonge jaren. Van Mannheim's idee dat een samenleving behoefte had aan een ‘freischwebende Intelligenz’ om de ‘substantiële rationaliteit’ voortdurend te contrasteren met de functionaliteit die in het door Mannheim gekritiseerde tijdsbeeld zo dominant was geworden, niets heel. Neurath moest niets hebben van ‘intellectuelen’ aan wie een rol toebedacht werd dat zij tot het ware inzicht zouden komen en dat een dergelijke bijdrage maatschappelijk effectief zou zijn. Hij vond dat ‘gedachtespinsels’. Tegelijk is die opvatting van Neurath niet zo vanzelfsprekend omdat ze ook gezien zou kunnen worden als een typering van hemzelf. Ook hij was zijn hele leven zo goed als ongebonden, en dus straatarm maar wel vrij in het denken. En van die vrijheid heeft hij tot aan zijn dood gebruik gemaakt en over zijn armoede heeft hij nooit geklaagd. Hij had niet veel nodig: een typemachine, boeken en goed gezelschap waren voldoende. Drinken en roken was niet aan hem besteed, goed eten, weliswaar de volkskeuken, daarentegen wel.

Wetenschappelijke wereldbeschouwing

Bij de typering van het denken van Otto Neurath worden we geconfronteerd met een sterke reactie op opvattingen van anderen en waarbij hij redeneringen min of meer methodisch fileert maar wat hij zelf daar boven uit denkt moet bij elkaar geschraapt worden. Vandaar dat zijn oeuvre, dat tot nu toe nog steeds niet als Verzameld Werk in zijn geheel is uitgegeven (pas 5 delen zijn verschenen) voortdurend geraadpleegd moet worden. Vast te stellen is dat dit oeuvre, ondanks de beperkte toegankelijkheid, steeds meer (jonge) wetenschappers trekt en dat zijn werk dus nog steeds vitaal is. Het nodigt uit tot denken en dat mogen we opvatten als de positieve formulering van wat ik eerder noemde de moeilijke duiding van Neurath's werk. Neurath was bezig en eigenlijk was nooit iets af. Wel kwamen dezelfde thema's steeds weer langs. In de thema's was een grote mate van continuïteit. Ik kom daar nog op terug.

Neurath baande zich een weg kriskras door de cultuurgeschiedenis en ontrafelde met zijn grote kennis van de feiten overtuigend ogende beschouwingen vooral wanneer die voorspellingen inhielden. En dan was hij in het bijzonder gebrand op doemdenkers, een categorie die in het

tijdsgewricht waarin Otto Neurath leefden en werkte, de eerste helft van de 20ste eeuw, rijkelijk aanwezig waren. Neurath moest van doemdenken niks hebben. Hij was een vooruitgangsoptimist. Hij zag altijd mogelijkheden tot een oplossing maar hij was er zich van bewust dat niks vanzelf gaat. Je moet het willen en er voor strijden.

Een van de grote studies die in die jaren het licht zagen was Spengler's *Untergang des Abendlands*. Een pakkend gekozen titel die een groot deel van de burgerij de stuipen op het lijf joeg. Een boek dat in latere jaren gezien werd als een bijdrage aan de stemmingmakerij die de achtergrond vormde voor het nationaal socialisme. In een eloquent en goed geschreven werk maakte Spengler de onvermijdelijke ondergang van de westerse beschaving inzichtelijk. Met een veelheid van feiten en verbanden dwars door de geschiedenis van de mensheid heen. Neurath schreef een omvangrijke reactie in de vorm van een boek dat hij publiceerde onder de titel de 'Anti-Spengler' (Callwey, München 1921). Het is een van zijn meest omvangrijke stukken. Het laat van het betoog van Spengler geen spaan heel. Hij concludeert dat Spengler uit is op bangmakerij en daarmee de verkeerde politieke sentimenten voedt. Hij zegt het stuk geschreven te hebben, niet omdat hij Spengler's werk belangrijk vindt maar om jonge mensen die het lezen attent te maken op de valkuilen. "Dieser Jugend, die sich mit Spengler heute oft abmüht und viel Kraft an ihn vergeudet, ist dieses Buch gewidmet. Es wurde so eingehend angelegt, nicht um der Bedeutung Spenglers, sondern um der Bedeutung der Jugend gerecht zu werden, der es helfen will." (pg. 196) In zijn kritiek behandelt Neurath een groot aantal methodologische kwesties: wat kunnen we aan wetmatigheden overhouden uit de geschiedenis? Geen! Hoe kun je cultuur definiëren? Moeilijk! Hoe kun je culturen samenvatten en in hun ontwikkelingsfasen typeren? Willekeurig! Waarom moet je voorzichtig zijn met profetieën? Omdat je de kans loopt dat je ze zelf gaat waarmaken! "Die Prophetie wird zur Ursache ihrer eigenen Verwirklichung". Pg. 141 – een tekst die we later in de eeuw terugkregen uit de Amerikaanse sociologie als 'self fulfilling prophecy'. Wat is het effect van een moeilijk te doorgronden maar wetenschappelijk ogende fundering? Een soort pseudo rationalisme! In Neurath's eigen woorden: "Nicht die falschen Einzelergebnisse, nicht die falschen Tatsachen, nicht die falsche Beweise machen Spenglers Buch so ungemein gefährlich, sondern vor allem seine Methode, Beweise zu führen, und seine Darlegungen über Beweisführungen überhaupt. Dagegen muss man sich zur Wehr setzen. Wer hoffend und strebend eine frohe Zukunft gestalten will, der soll wissen: Keinerder Spenglerschen "Beweise" reicht aus, ihn daran zu hindern; wer sich aber mit dem Gedanken an den 'Untergang' befreunden will, der soll wissen, dass er es auf Grund eines Entschlusses, nicht eines Beweises tut!" (pg. 142). Dit is Neurath op zijn meest typerende polemische wijze; hij laat nooit enige onduidelijkheid bestaan over wat hij vindt. Zijn teksten lijken toespraken.

Een interessante bijkomstigheid is dat Neurath zijn anti-Spengler schreef toen hij in de gevangenis in München zat. Neurath zat vast vanwege zijn deelname aan de als 'staatsvijandige' getypeerde revolutie die in april 1919 plaats vond en waar Neurath zijn 'socialisatiebenadering' in de praktijk trachtte te brengen. Ook al hing een mogelijke ter dood veroordeling boven zijn hoofd: hij ontnam hem niet de lust om aan het werk te gaan. We zien dat vaker in zijn leven. De fysieke discontinuïteiten raken zijn geestelijke kracht nauwelijks althans aan zijn werkkraft is het niet te merken.

Neurath's *Anti Spengler* ("Absage an Spengler") is voor zijn kijk op de wetenschappelijke kwaliteit van beschouwingen over de menselijke samenleving illustratief. Maar niet alleen dat: hij voelde ook aan dat het hier om een werk handelde dat wel eens veel invloed zou kunnen krijgen en dus ging hij er vol in. Een aan duidelijkheid niets te wensen overlatende titel zou ook Neurath's boekje een plaats moeten geven. Alhoewel Spengler in alle cultuurgeschiedenissen van de 20ste eeuw een plek heeft zoeken we tevergeefs naar de *Anti-Spengler* van Neurath. (Bijvoorbeeld Frits

Boterman schreef in de 90-tiger jaren een proefschrift aan de UvA over Spengler – ook in dat bopek zoek je tevergeefs naar een Neurath verwijzing. Interessant na te gaan hoe zoiets in het wetenschapssysteem kan gebeuren)

De anti-Spengler legt de basis voor wat we later terugzien in het werk van de zg. Wiener Kreis. In zijn debat met Spengler werkt hij uit wat ‘wetenschappelijk’ is en laat hij zien dat Spengler dat niet is. Wat is nu die wetenschappelijke houding die in het beroemde pamflet van de Wiener Kreis als ‘wissenschaftliche Weltauffassung’? In de anti Spengler wordt door Neurath een metafoor voor de wetenschapsontwikkeling gebruikt die tot op de dag van vandaag veel geciteerd wordt: “Wie Schiffer sind wir, die auf offenem Meer ihr Schiff umbauen müssen, ohne je von unten frisch anfangen zu können. Wo ein Balken weggenommen wird, muss gleich ein neuer an die Stelle kommen, und dabei wird das übrige Schiff als Stütze verwendet. So kann das Schiff mit Hilfe der alten Balken und angetriebener Holzstücke vollständig neu gestaltet werden – aber nur durch allmählichen Umbau”. (pg. 184) Wetenschap is nooit af, wetenschap is een voortdurend evolutionair proces met ook voortdurend tijdelijke inzichten. Neurath maakte wetenschap niet pretentius maar trivialiseerde haar ook niet. Verderop zegt hij “Und das Höchstmass an Gemeinsamkeit festzustellen, ist einde Aufgabe, die viele der wissenschaft zuweisen”. (pg. 190). Het zoeken naar het verbindende waardoor communicatie mogelijk blijft acht Otto Neurath een basishouding van de wetenschapper. Dat is ook wat hij later bedoelde met de ‘Unified Science’ en de ‘wissenschaftliche Weltauffassung’ in het pamflet van de Wiener Kreis. Deze benadering ontwikkelt hij in de polemiek met Spengler die het doet voorkomen dat de verschillende culturen hun eigen kijk op de wereld hebben en dat het daarmee af is. Voor Neurath begint het dan pas omdat hij van mening is dat welk perspectief op het leven en het menszijn ook aangehangen wordt: er zijn een groot aantal feitelijkheden waar elke cultuur niet om heen komt. Deze benadering is dus antirelativistisch omdat hij zich bij de vaststelling van het verschil niet neerlegt, maar ook voldoende relativistisch om niet in absolute waarheden te vervallen.

Biografie ontbreekt nog

Van Otto Neurath bestaat nog geen echte biografische studie. Er zijn wel artikelen over de hoofdzaken uit zijn leven. Uiteraard is dat verhaal in hoofdlijnen bekend en wordt vaak naverteld. Sommige delen zijn beter uitgezocht dan andere. Relatie tussen zijn werk en de levensomstandigheden zijn maar beperkt gelegd. Van een kritische beschouwing over leven en werk is in het geheel nog geen sprake. Zijn verzameld werk is nog maar gedeeltelijk uitgegeven. De Oostenrijkse uitgeverij Hölder-Pichler-Tempsky heeft tot nu toe vijf kloeke delen op de markt gebracht. Het project ligt nu vanwege geldgebrek stil. In de archieven (Haarlem, Wenen en Reading) ligt ontzettend veel materiaal op nadere duiding te wachten. Neurath was vooral een brievenschrijver. Hij deed dat op de schrijfmachine, met een doorslag zodat er overzicht bleef over wat hij geschreven had. Veel daarvan is bewaard gebleven.

Onlangs verscheen in Duitsland de zoveelste biografie van Max Weber. Ook een onuitputtelijk levensverhaal en omvangrijk oeuvre. De reikwijdte van Weber was ook vrij groot. Moeilijk in één disciplinair vakje te plaatsen maar net als Neurath met mens en maatschappij bezig. Historisch en actueel, en ook in de nabijheid van de politiek. Weber en Neurath kenden elkaar. Neurath behaalde in 1917 bij Weber zijn formele Habilitation en was daarmee bevoegd om als universiteitsdocent zelfstandig op te treden. Weber schreef een pleitstuk ten tijde van de processen waarbij o.a. Neurath beschuldigd werd van hoogverraad vanwege zijn deelname aan de Radenrepubliek van 1919. Neurath respecteerde Weber maar schreef later over hem dat hij toch ook een bijdrage geleverd heeft aan het ‘Duitse denken’ dat kon leiden tot het nationaal – socialisme. Voor Spengler bijvoorbeeld had Weber te veel prudentie. Naar het oordeel van Neurath was Weber te ‘soft’ daar waar hij hard had moeten zijn. Maar ook zijn beschouwingen over het ‘charismatische’ leiderschap waren voor Neurath verdacht. Waren de werkerreinen van

Weber en Neurath met elkaar verwant, hun persoonlijke levens leken in niets op elkaar. Was Weber een tobberige en klagerige, aan het leven lijdende persoon, Neurath was opgewekt, vitaal en eigenlijk optimistisch over de mogelijkheden die het leven bood. Ook als het moeilijk ging.

Het is een vraag terzijde maar hoe werkt het wetenschapsbedrijf en de 'betere journalistiek' als we kijken naar de aandacht voor het verdiepen van de kennis van een bredere groep deelnemers aan de wetenschappelijke / maatschappelijke debatten van de vorige eeuw? Van een beperkt aantal coryfeeën verschijnt met enige regelmaat nieuwe edities van de biografieën, overzichtsartikelen met veelal dezelfde inhoud, anekdotes enz. Van Weber verscheen dezer dagen – overigens heel leesbaar en ook weer rijker – weer een nieuwe biografie, evenzo van Walter Rathenau. Over Wittgenstein verschijnen legio publicaties en Karl Popper heeft ook niet te klagen. Met aandacht en verdieping van iemand als Neurath kan de kennis verrijkt worden maar om de een of andere reden komt zo iets moeizaam tot stand.

Neurath wordt in de huidige wetenschappelijke literatuur weinig genoemd. Natuurlijk krijgt hij altijd zijn plaats daar waar over de historische betekenis van de Wiener Kreis gesproken wordt. In de recente editie van de *The Oxford Companion to Philosophy* krijgt hij een persoonlijke vermelding met een toelichtende tekst van negen regels. Verder wordt zijn naam de laatste jaren weer frequent genoemd in verband met de toenemende belangstelling voor de beeldstatistiek. Het zijn dan vaak vertegenwoordigers van de beeldende kunst en de vormgeving die Neurath interessant vinden en die zijn verhaal en bijdrage over de beeldstatistiek weer oprakelen. Waarschijnlijk heeft het ook te maken met zijn schrijfstijl. Dat hij een imposante persoonlijkheid was is uitvoerig gedocumenteerd. Kennelijk konden zijn geschriften niet zonder zijn persoonlijke aanwezigheid. Of zoals Anthony Quinton het ooit uitdrukte: "His writings have proved less impressive than his powerful personality".

Neurath positivist

Neurath wordt gerekend tot de 'positivisten'. Nu is dat een aanduiding die de laatste jaren weinig positiefs oproept. Het lijkt er op alsof dit mensen zijn die het leven en de wereld in natuurwetten mechanisch willen vangen en die wetenschap alleen opvatten in de natuurwetenschappelijke verschijningsvorm. Tevens wordt met positivisme in de wetenschap verbonden de opvatting dat er wetenschappelijke kennis is en 'andere' kennis die per definitie inferieur aan de wetenschappelijke kennis is. En dat beeld is natuurlijk niet uit het niets gekomen.

De tijd heeft het werk van Otto Neurath met dikke en harde verflagen bedekt. Om tot begrip te komen moeten deze 'kleuringen' van zijn werk eerst verwijderd worden. Neurath was lid oprichter van de Wiener Kreis. De Wiener Kreis bepleitte een wetenschapsbenadering die als logisch-empirisme of als logisch-positivisme getypeerd werd. Het positivisme was een 'positieve' keuze. Het was een keuze tegen mystificerend, onnavolgbaar wetenschappelijk speculatief denken. Voor Otto Neurath gold in elk geval ook dat hij 'positief' dacht: hij was geen aanhanger van onheilsprefetieën of doemdenkbeelden. Hij geloofde in vooruitgang en zag daar ook reële mogelijkheden voor. Hij was overtuigd van het goede van de mens en werkte aan mogelijkheden om het goede te bevorderen. De ongelijkheid in levenskansen zag hij als het grootste probleem van de tijd. Hij kon uitrekenen dat er voldoende productiemogelijkheden waren om de ergste armoede op de gehele wereld aan te pakken en zo het 'levensgeluk' beter te spreiden.

In de jaren zeventig van de 20ste eeuw woedde het wetenschapstheoretische debat tussen de positivisten en de Frankfurter Schule. De positivisten werden daarbij in het bijzonder vertegenwoordigd door Karl Popper, die als 'Wiener' eerder van de Wiener Kreis, en zeker van Otto Neurath, afscheid genomen had. Popper verweet Neurath naïef plandenken en technocratische beheersing dat zou leiden tot totalitarisme. Tegen de achtergrond van de

communistic dreiging en de politieke tweedeling die na de Tweede Wereldoorlog gesteld werd kon Popper uitgroeien tot de held van de redelijkheid. Hij gaf de 'wetenschappelijke' argumenten waarmee aangetoond kon worden dat communisme, en meer algemeen degenen die grote veranderingen voorstonden, uiteindelijk de vrijheid van burgers zouden aantasten. Hoe schatplichtig Popper was aan het vroege denken van de Wiener Kreis ziet hij zelf niet. In de ogen van de Frankfurters stond het positivistische denken los van de maatschappelijke werkelijkheid en leidde het tot een steriele opvatting over wetenschap. Positivismisme werd vervolgens gelijkgesteld met bevestiging van de status quo. De Frankfurters hadden zich nooit zo bekommerd om veel onderscheid te maken in het 'Weense' denken: het was uiteindelijk toch conservatief denken. De heftigste polemieken met de Frankfurters werden overigens gevoerd in een periode waarin Otto Neurath reeds overleden was - en ook goeddeels vergeten. De Wiener Kreis kwam tot ontwikkeling in de 20-tiger jaren van de vorige eeuw. Neurath komt dus gemakkelijk in de hoek terecht van het strikt technocratisch denken en van een ziellose kille wetenschapsopvatting. Door de opkomst van het post-modernisme wordt Neurath zeker in eerste instantie als een zg. modernist gezien, als een systeembouwer en beheerser. Typering waarmee het post-modernisme juist wil afrekenen. De 'Wiener Kreis' had niet één politieke identiteit. Otto Neurath was de meest politiek actieve van het gezelschap. Gemeenschappelijk was de opvatting dat veel wat onder de mom van wetenschap aan de man gebracht werd gevaarlijke ideologie was. Gemeenschappelijk probeerden zij deze metafysica te ontluisteren en te kritiseren. Wetenschappers werden opgeroepen zich te ontdoen van verhullende taal en van beweringen die geen inhoud hadden. Uitdrukkelijk waren zij wel van mening dat de wetenschap deel van de samenleving was en moest zijn. Geen wetenschap op een eiland of een ivoren toren. Althans zo dachten deze 'positivisten' omstreeks 1930 en ten tijde van de publicatie van het pamflet ter ere van Schlick waarin zij de zg. wetenschappelijke wereldbeschouwing verwoordden.

Tussen de verzameling als 'logisch-positivisten' geduide, of korthedshalve 'positivisten', bestaan grote verschillen van opvatting over relatief onbelangrijke zaken. Zo zette Popper zich altijd heftig af ten de leden van de Wiener Kreis, Neurath in het bijzonder, maar wanneer we de opvattingen 'op de keper beschouwen' dan zijn de overeenkomsten groter dan de verschillen. Het gemeenschappelijke in de benadering is de kritische instelling ten opzichte van beweringen over de 'werkelijkheid' en eigenlijk waren ze allemaal te duiden met de term die later Popper voor zich opeiste: kritisch rationalisten. Het gemeenschappelijke was een sterke oriëntatie op de empirie en de benutting van de logica voor de toetsing van de gedachtegangen. Bovendien een strikt gevoel voor de benutting van taal en van definities. Dat zijn eigenlijk karakteristieken of eigenschappen die ik in het heden waardevol zijn. Het gaat dan ook meer om een 'instelling' dan om een 'opvatting'.

Neurath te breed voor de gangbare kaders?

Neurath maakt het de biografisch en historisch geïnteresseerden ook niet gemakkelijk. Hij was een manasje van alles en was op een uiteenlopend aantal wetenschapsgebieden actief. Maar natuurlijk overal met een 'beperkt' aandeel, hoe fundamenteel dat aandeel vaak ook was. Komt bij dat hij zeker in zijn jonge jaren als een politiek mens geduid werd en dat maakt de appreciatie in de officiële wetenschap niet altijd gemakkelijker. Grenzen van de wetenschap zag hij niet. Disciplines vond hij hinderlijk alhoewel praktisch om op onderdelen vooruitgang te boeken, maar eigenlijk niks voor hem. Alleen studeren en schrijven vond hij te beperkt. Hij zocht de interactie met politiek en maatschappelijke beweging. Dat leidt niet vanzelfsprekend tot doorwrochte studies met voetnoten en commentaren maar tot discussiebijdragen, kanttekeningen, pamfletten en tijdschriftartikelen. Maar daar schreef hij er dan ook wel heel veel van. Zoveel dat de uitgave van zijn verzameld werk nog steeds niet voltooid is.

Hij discussieerde met architecten, stadsontwikkelaars, politici enz. Vooral de architectuur en de stedenbouw waren onderwerpen die hij voor het geluk van mensen van wezenlijke betekenis vond en dus bemoeide hij zich er mee. Neurath behoorde tot de 'moderniteit' maar het betekende niet dat hij alles van de 'moderneren' accepteerde. Tussen zijn werk en de Bauhaus-beweging was een direct band. Met de moderne architecten, onder invloed van Le Corbusier was hij in gesprek maar uiterst kritisch. De zg 'functionele stad' was aan hem niet besteed en Le Corbusier vond hij een engerd, een onaangename persoon met dictatoriale trekken. Hij was met Josef Frank, zijn architect vriend in de twintiger jaren sterk betrokken bij de Weense stadsontwikkeling. Deze week principieel af van de denkbeelden van het 'Nieuwe Bouwen' en koos voor verdichting van de stad in plaats van de vorming van satellietsteden. Wenen heeft in de twintiger jaren een indrukwekkende hoeveelheid gemeente-woningen gebouwd vrijwel allemaal binnen de dan al bestaande stadsstructuur die van omstreeks 1880 dateerde en ontworpen was door de fameuze architect Otto Wagner.

Otto Neurath's uitgangspunt bij zijn politieke stellingnamen was de sociale rechtvaardigheid en de verhoging van het geluk voor 'allen'. Bij het 'oplossen' van die maatschappelijke vraagstukken was hij gepassioneerd van oordeel dat analyse, wetenschap, kennis konden helpen en dat het tot de verantwoordelijkheid van de politicus hoort bij 'volle kennis en verantwoording' te beslissen en dus te handelen. Vaak is zijn benadering uitgelegd als politiek en wetenschappelijk, naïef. Je hoeft evenwel Neurath's werk niet grondig te bestuderen om te weten dat naïviteit met betrekking tot deze zaken Neurath niet kan worden verweten. Hij zag de beperktheden van de wetenschap, de bedreiging van holle taal en politieke ideologieën, en de noodzaak om politiek te handelen. Natuurlijk begaf hij zich wel eens te dicht in het politieke strijdgewoel en dan bleek dat zijn benadering onvoldoende mogelijkheden bood om succesvol te zijn. Dat was zijn ervaring in de Münchener Räterepublik; dat was ook het geval bij zijn werk in Moskou en het speelde ook mee in zijn werk in de Weense stadsontwikkeling en woningbouw.

Neurath nog actueel?

In het licht van het heden zijn Neurath's opvattingen over de 'wareneconomie' en de volledige 'socialisering' het meest op afstand. Voor de hedendaagse beschouwer is het al bijna niet meer voor te stellen dat er ooit zo geargumenterd is zo vanzelfsprekend vinden wij de markteconomie. Daarbij moeten we niet uit het oog verliezen dat zeker in de eerste helft van de vorige eeuw het politieke debat over de hoofdordening van de samenleving ging: in welke mate neemt de overheid deel in de economie? Van links tot rechts in de politiek was dit een issue. In de jaren na de eerste wereldoorlog was de discussie bijna tastbaar: de Russische Revolutie had de communisten aan de macht gebracht, in de gevallen keizerrijken moest 'opnieuw' bedacht worden hoe de samenleving geordend zou worden en zelfs in Nederland werd onder aanvoering van Troelstra de revolutie voorbereid. De economische crisis die aan het einde van de twintiger jaren over de gehele westerse wereld kwam deed velen twijfelen aan de maatschappelijke ordening geheel gebaseerd op de kapitalistische markteconomie. Vrijwel overal werden er varianten bedacht waarbij de staat een grotere invloed zou kunnen nemen in de economie. In Duitsland werd gesproken over een 'Gemeinwirtschaft' en een 'kapitalist' als Rathenau jr. was er van overtuigd dat er een mengvorm gevonden moest worden. Rathenau had ook sympathie voor het experiment in München en stelde een van zijn hogere medewerkers aan Neurath beschikbaar. In de Verenigde Staten leidde dat tot de 'New Deal', een ongehoord vergaande interventie van de federale overheid in de economie. Vormen van planning, gemene economieën met staatsbedrijven (of sectoren), door de staat geordende vormen van bedrijfstaksgewijze planning waren allemaal varianten van hetzelfde: de markt moest getemd worden en de overheid had daar een rol. In de veertiger jaren leverde Keynes een 'economische theorie' waarmee de staatsinterventie in de economie gefundeerd werd als remedie tegen werkeloosheid en te grote

fluctuaties in het maatschappelijk proces. Socialisatie en nationalisatie waren ook in Nederland tot ver in de vijftiger jaren belangrijke items, niet alleen van radicale socialisten en de thematiek zou pas van de politieke agenda verdwijnen na het overlijden van Joop den Uyl.

Maakbaarheid van maatschappelijke verhoudingen was een groot deel van de 20ste eeuw uitgangspunt in het politieke handelen – van links tot rechts. De rol van de staat moest daarvoor dan ook voortdurend aan betekenis winnen. In die jaren werd waar wat Joseph Roth in de eerste regels van zijn roman ‘das Falsche Gewicht’ zijn hoofdpersoon laat zeggen “eines Tages kümmert der Staat sich um alles”. De belasting die dit betekende voor de staatshuishouding en de gevolgen die dit weer had voor de beweeglijk van de economie en de vitaliteit van de samenleving werden over het hoofd gezien. De eerste symptomen van de problemen die deze ‘staatsbenadering’ had werden zichtbaar toen meer vraag geacommodeerd moest worden met gelijke of minder middelen en toen nieuwe maatschappelijke prioritering in een niet groeiend overheidsbudget moest worden opgelost. Dat verklaart waarom we anders zijn gaan denken over die staat en daarom komt ons nu al het denken van die eerste jaren van de 20ste eeuw als antiek voor. Daarin overdrijven we nu natuurlijk ook weer. ‘Maakbaarheid’ is nog steeds belangrijk ook al hebben we meer zicht gekregen op de beperkingen. Het is geen voldoende argument om nu vooral te benadrukken waar het allemaal mis ging en dat een marktgebaseerde benadering (of ‘eigen verantwoordelijkheid’) tot een beter resultaat leiden.

Breuk in het werk?

Na zijn vlucht naar Nederland – of althans in die tijd – tendeerde zijn werk en opvattingen naar meer ‘algemeenheid’, hij populariseerde meer. Hij probeerde bij de alledaagse politiek weg te blijven. Hij vertrouwde zich daar eigenlijk zelf niet meer helemaal. Door het exil werd hij nog meer een internationalist. Steeds meer had hij het over de mensheid en over de wereld. Hij kwam daardoor ook wel weer in de buurt van bijna esoterische benaderingen als die van de Belg Otlet. Uit de Haagse tijd zijn veel opvattingen en uiteenzettingen van Otto Neurath bekend en beschikbaar over vrede. Over de mogelijkheden die te bereiken door toegepaste wetenschap en zorgvuldige communicatie. Weinig expliciete commentaren en beschouwingen zijn er te vinden over de actuele politieke- maatschappelijke situatie in West- Europa, in Duitsland of in Nederland. Het lijkt er op alsof hij de Nederlandse neutraliteit in zijn werk accepteerde en zich daar ook in zijn werk naar gedroeg. Maar hij wist van het naderend onheil maar liet zich daar zijn dagelijkse leven niet door afnemen. We citeren nog een keer uit een brief aan de Franse Gumbel; nu gedateerd 2 sept. 1936: “Es wäre sehr lieb von Ihnen, wenn Sie mir bald wieder mal schreiben. Ich möchte mal wieder mit Ihnen in einem netten Zimmer, wie einst sitzen und plaudern, und Ihre Frau soll zur Tür hereinkommen.....und überhaupt es soll nett sein, die Sterne sollen vorübergehen und die Kinder unfug machen. Und so halt.....Statt dessen wartet man wann die Bomben kommen.” Neurath laat zich hier ook kennen als een man die de gezelligheid zocht; een goed gesprek, een behaaglijke omgeving en de alledaagsheid van het leven waren voor hem de constituerende elementen van die gezelligheid. Leven en werken, ik merkte het eerder op, zijn bij Neurath als hij het voor het kiezen heeft één.

De Haagse jaren waren productief. Het beeldstatistisch werk kon redelijk worden voortgezet vooral dankzij aanmerkelijke en continue opdrachten uit de Verenigde Staten. De organisatie van de congressen over de wetenschapsontwikkeling en het werk aan de Encyclopedie bracht veel internationale contacten en erkenning. Diverse boeken redigeerde hij; hij had voortdurend projecten onderhanden en een stroom van brieven werd beantwoord. In de Verenigde Staten bouwde Neurath in de dertiger jaren een groot netwerk van contacten op. Dat werd vergemakkelijkt door de grote aantallen Europese (en Oostenrijkse) vluchtelingen, door joodse emigranten die in Amerika succesvol in zaken waren en natuurlijk door de contacten met Mary van Kleeck. In de archieven zijn heel wat Amerikaanse artikelen uit tijdschriften te vinden waarin

deze 'Social Showman' vooral met zijn beeldstatistiek geportretteerd werd. De Amerikaanse warenhuismagnaat Kauffman (Pittsburgh) ondersteunde Neurath met maandelijks bijdragen voor het werk aan 'Modern Man in the Making' en na het verschijnen daarvan gaf hij geld voor een project dat 'vervolging en verdrijving' als onderwerp had. Neurath heeft dit niet tot een resultaat kunnen brengen. Vervolging en verdrijving van Neurath zelf waren daar mede schuldig aan. Kauffman bouwde in de dertiger jaren het huis van de eeuw: 'Falling Water' ontworpen door Frank Lloyd Wright en Otto Neurath was een van de eerste gasten in dat huis.

Neurath is didactisch een interessante persoonlijkheid. Zijn biografie en vooral zijn netwerk van interessante mensen maken het goed mogelijk om aan de hand daarvan de eerste helft van de 20ste eeuw in het gesprek te brengen. Neurath kende vrijwel alle wetenschappers van naam en faam persoonlijk en bracht ze bijeen in een viertal grote congressen. Hij was goed bekend met de Europese linkse politieke beweging. Hij was gemakkelijk in het contact en had geen enkele aarzeling contact te leggen, op welk niveau dan ook. Hij wist dat het vaak het meest effectief was om maar direct zo hoog mogelijk in te steken. Ook in de Nederlandse tijd had hij in Den Haag en omstreken een uitgebreid relatienetwerk en wist hij daarbinnen zijn weg wel te vinden.. Neurath was een 'vertakte' man. Hij was geïnteresseerd in maatschappelijke en culturele vernieuwing en vooral in de mensen die deze maakten.

In 1938 publiceerde het Nederlandse tijdschrift 'Synthese' een bijdrage van Neurath over zijn concept van de 'eenheidswetenschap'; bovendien wijdde het een redactionele bijdrage aan Otto Neurath's plaats 'in het huidige denklevens'. Daarin wordt hij getypeerd als een 'breede figuur met een breed gebaar. Breed in zijn aanvaarden, breed ook in zijn afwijzen. Echter ook een man met 'uniciteit'. "Antimetaphysica, empirisme, logisering en mathematisering zijn voor hem meer dan simpele aanduidingen van een geestesrichting, waartoe hij behoort, het zijn de hoofdpunten van een program, aan welke uitvoering hij zijn volle denkkraft geeft" (*Synthese*, 1938) De redactie noemt hem een "noeste werker, een koene geest, een beginselvast strijder." Het artikel is afstandelijk maar wel met waardering.

Otto Neurath verbleef in zijn vroegste jaren geruime tijd op de Balkan; hij verrichtte er onderzoek naar de economische ontwikkeling. Een groot aantal publikaties zijn er het resultaat van. In het bijzonder over Servië. Het zou een project op zichzelf vragen om de betekenis van deze studies te beschouwen tegen de achtergrond van de recente ontwikkelingen op de Balkan (zie Otto Neurath, GS Band 5). Maar waar het mij hier om gaat is het artikel van de Hongaarse schrijver Peter Nádas dat hij schreef in het Duitse weekblad 'die Zeit'. Nádas becommentarieert in het artikel de ontwikkelingen in Jugoslavië van het voorjaar 1999 leidend tot de oorlog met Servië om Kosovo. Hij vestigt in het bijzonder de aandacht op de 'eigen verhalen' die landen vertellen over hun oorsprong, hun geschiedenis en de daarmee verband houdende rechten en rechtmatigheden. Hij meent dat het tijd wordt in de diepte te investeren en een driedimensionale kaart van Europa te doen ontwikkelen waarmee begrip en verduidelijking, maar ook bevestiging en afwijzing van opvattingen en gebruiken in Europa kan worden bevorderd. Hij roept daartoe de Europese wetenschappers op om vanuit de disciplines geschiedenis, linguïstiek, etnologie en godsdienst studie te doen naar de 'verhalen' die we aan elkaar vertellen en doorvertellen. Dat zou dan moeten leiden tot wat hij noemt een 'Europese Encyclopedie': "Um präzise über das reden zu können, worüber wir reden müssten und offenbar auch reden möchten, wäre zuerst die erste Grosse Europäische Enzyklopedie zu erstellen." Dit voorstel is in tweeërlei opzicht verwant met het Neurath'sche denken: verhelderen van begrippen, betekenis van zinnen en van verhalen als algemene grondslag van het 'Wiener Kreis' denken en ten tweede, de kennis niet proberen te ordenen in één nieuw en verbindend verhaal maar het naast elkaar zetten in de vorm van een 'encyclopedie' waarmee nieuwe en beter gefundeerde verhalen gemaakt en benut kunnen worden. Uiteraard kan hier ook nog mee in verband gebracht worden de concrete uitwerking die Neurath

aan en dergelijk idee zou hebben gegeven: hij zou initiatieven nemen - zeker gegeven zijn vroege onderzoek en studie van de Balkan - tot een conferentie waarin de wetenschappers bijeengebracht zouden worden om met een dergelijk werk een begin te maken. Ik vind het een vitaal voorbeeld van de actualiteit die het denken en de werkwijze van Otto Neurath kan hebben. (Peter Nádas - Das Abenteuer Europa / Ein plädoyer für eine Nachkriegsordnung und eine Grosse Europäische Enzyklopädie - als Heilmittel gegen isolationistische und separatistische Krankheiten. Die Zeit Nr. 29 15 juli 1999)

Neurath's kennissamenleving

Momenteel duiden we onze samenleving graag als een 'kennissamenleving'. Het begrip heeft internationaal furore gemaakt door Peter F. Drucker, evenals Otto Neurath een ex-Wener, iets jonger en nog (1999) steeds actief. In zijn 'Post-capitalist Society' heeft Drucker zowaar een plekje voor Otto Neurath. Hij ziet hem als een van de grondleggers van de mathematisering van de kennis en daarmee van de informatietechnologie zoals we die nu kennen. Hij plaatst Neurath in het rijtje Leibniz, Babbage, Russell, Whitehead en stelt met name op de voorgrond Neurath's benadering van collectiviteiten en de statistisch-wiskundige afbeelding daarvan. Door deze techniek kan het generale en universele in de structuur van verschijnselen worden gerepresenteerd en worden ze mathematisch/statistisch hanteerbaar. (Jammer dat Drucker Otto Neurath ten onrechte vermeldt als Austro-Amerikaan en werkzaam als statisticus voor de U.S. War Production Board tijdens de Eerste Wereldoorlog - Drucker, 1993 pg. 25). Het begrip kennissamenleving als typering voor het huidige tijdsgewricht roept vragen op. De tijd waarin Neurath werkte was een periode van relatief grote wetenschappelijke vooruitgang. De successen uit de natuurwetenschappen en de toepassing van die kennis in industriële productieprocessen waren alom. Neurath en de zijne probeerden de ervaringen die daar in besloten lagen ook toe te passen op de 'wetenschappen' en 'beschouwingen' over de samenleving en vervolgens voor de besturing van de samenleving. De sociologie was de 'wetenschap' van die tijd en de ontwikkeling van de sociologie is zonder Wenen en de Weense diaspora niet denkbaar. De empirische sociologie heeft haar wortels in het Weense denken en is via de Oostenrijkse (en Duitse) exilanten vanuit Amerika in de vijftiger jaren in Europa teruggekeerd (en veelal niet meer als van oorsprong europees herkend). Overigens niet alleen de sociologie maar de sociale wetenschappen in het algemeen. Terugblikkend was de periode die loopt vanaf de aanvang van de 'Wiener Kreis' tot en met de zestiger jaren een periode waarin enorme waarde werd toegekend aan 'kennis'. Het was ook de tijd waarin een stevige muur werd opgetrokken tussen 'wetenschappelijke kennis' en 'common sense' of 'ervaringskennis'. De wetenschappelijke kennis werd superieur geacht. Zo lang 'iets' niet onderzocht was volgens de toen gangbare procedés kon je niet spreken van voldoende betrouwbare kennis. De geweldige vooruitgang in de techniek en de verspreiding daarvan vergrootte alleen maar het verdere vertrouwen in de betekenis van de kennis verkregen via de 'wetenschappelijke werkwijze'. Deze 'wetenschappelijke werkwijze' had eveneens tot gevolg dat er veel meer belangstelling ging ontstaan voor formele scholing van grote delen van de bevolking. Het onderwijssysteem schoot derhalve na de Tweede Wereldoorlog uit de grond. Het onderwijs werd gelijktijdig ook algemener en bereidde uitdrukkelijk voor op een veelheid van functies in de samenleving. Starre en beperkte beroepsopleidingen werden 'verwetenschappelijkt' en er was meer aandacht voor 'algemene vorming'. De deelname aan algemeen-vormend onderwijs groeide gestaag. De behoeften van de economische ontwikkeling van de samenleving en de emancipatie van grote delen van de bevolking via het onderwijssysteem gingen hand in hand. Maar ook het toegepaste onderzoek werd onderdeel van de politiek gericht op 'economische groei' zoals Alberts in zijn voortreffelijke studie heeft laten zien. (Alberts, 1998) Kennis verwerven om daarmee op basis van meritocratische principes een plek in die samenleving in te nemen. Een democratische samenleving waarbij verworven en gecertificeerde kennis in de plaats kwam van afkomst en bezit. Er is toen de basis voor een 'kennis' samenleving gelegd, zonder dat dit zo genoemd werd. Het begrip 'kennissamenleving' wordt nu

juist gehanteerd om enerzijds de kennis en de betekenis er van te relativiseren; anderzijds aan te moedigen om zoveel mogelijk daar waar dat kan (en verantwoord is?) kennis te benutten. De onderwijsontwikkeling gaat in deze fase van de ‘kennissamenleving’ dus ook verder in de richting van het ‘meer algemeen maken’ en we zijn dicht bij het punt dat het onderwijssysteem echt onafhankelijk zal moeten opereren van het actuele economische systeem.

Er valt wat voor te zeggen dat de grondslag voor wat we nu een ‘kennissamenleving’ noemen eigenlijk al besloten ligt in het programmatische document van de Wiener Kreis: Wissenschaftliche Weltauffassung - Der Wiener Kreis (Wien, 1929). Zoals we eerder gezien hebben was Neurath een krachtig pleitbezorger van de ‘wetenschappelijke doordringing’ van de samenleving maar was hij ook de eerste om aan te geven dat de wetenschappelijke kennis altijd beperkt zal zijn. Maar dat dit gegeven geen reden is om de ‘precisie en de verduidelijking’ die de wetenschap wanneer ze professioneel bedreven wordt, in kennis nastreeft op te geven; evenmin is de beperktheid van de kennis een argument om politiek-maatschappelijk handelen uit te stellen. Dit is een benadering die nog steeds overtuigingskracht heeft, ook in een periode waarin aan de mogelijkheden van ‘wetenschappelijke kennis’ in het menselijk/maatschappelijke veld getwijfeld wordt. Deze twijfel wordt samengevat onder het begrip ‘postmodernisme’ en in het bijzonder de wetenschapstheoretische verbijzondering ervan die loopt onder het begrip ‘constructivisme’. Veel van wat in die beschouwingen gesteld wordt is, zeker wanneer we naar het werk van Neurath kijken niet nieuw. Door de engelse filosofe Nancy Cartwright (1996) wordt Neurath getypeerd als een van de eerste post-modernisten. En verscheen Kuhn’s boek over de paradigmatisch bepaalde beperkingen van de wetenschapsbeoefening niet in de reeks waar de toen reeds overleden Neurath nog altijd ‘editor-in-chief’ van was? Met Neurath was het goed praten over varianten en variëteit in benaderingen. Veelvormigheid en beoordeling van die veelvormigheid om er van te leren waren voor hem vanzelfsprekend. Dus geen enkelvoudig en routineus procédé zoals Popper ons wilde doen geloven en waarvan gebleken is dat er geen enkele interessant idee mee te genereren is. De varianten van de post-modernistische invalshoek die het eigenlijke ‘discourse’ tussen wetenschappers al op voorhand opgeven en alles voor ‘geschikt’ verklaren gaan Neurath veel te ver. Die benaderingen leiden er toe dat het post-modernisme zichzelf betekenisloos maakt en daarmee zou een interessante, en momenteel de enige, bron van kritiek opdrogen. Met Neurath wil ik betogen dat het zoeken van het gedisciplineerde gesprek over de kwaliteit van dat wat we weten de basishouding van de wetenschapsbeoefenaar moet zijn. Zeker in de kennissamenleving. Voor Neurath zou het ‘project van de modernen’ nooit zijn voltooiing vinden: er waren voor hem geen eindvormen in het vooruitzicht gesteld en de strijd om kennis en de mogelijkheden die daarin besloten liggen voor het handelen zou voortduren.

Nog relevant?

Neurath is een voorbeeld van de ‘geëngageerde’ wetenschapper. Hij gelooft in ‘kwaliteit van kennis’ en dus in wetenschap maar is er ook als geen ander van overtuigd dat de wetenschap altijd onvolledig zal zijn. Beslissingen zijn niet te baseren op wetenschap alleen. Beslissingen moeten genomen worden en daarbij dient zoveel mogelijk de kennis die beschikbaar is benut te worden. Gebrek aan wetenschappelijke kennis kan nooit een argument zijn, zo Neurath, om een beslissing niet te nemen. Geen enkel besluit vloeit eenduidig voort uit ‘wetenschappelijke’ inzichten. Er is altijd iets anders nog nodig om een inzicht tot een besluit te maken. Neurath noemt dat het ‘Auxiliarmotiv’ – zoiets als het hulpwerkwoord in de grammatica.

Neurath streed tegen wat we nu noemen de verkokering: het verticaal opdelen van de wereld en daarmee een ‘silo-view’ op de wereld cultiveren. Opdeling is nodig om diepte te bereiken – maar verbinding met wat elders gebeurt is eveneens nodig. Neurath vestigde met de ‘unified

science' de aandacht op de noodzaak van het voortdurende gesprek tussen alle 'specialiteiten' en 'specialisten'. Niet alleen in de wetenschap maar ook maatschappelijk als het gaat om het gesprek tussen verschillende culturen: Neurath gaf niet op, legde zich niet neer bij gemakzuchtige redeneringen "van dat zien zij nu eenmaal zo". Hij bleef zoeken naar verbindende punten vanuit een empirische insteek: elke cultuur heeft met een groot aantal gemeenschappelijke probleemstellingen te maken. Bijvoorbeeld 'we moeten allemaal eten en drinken'.

Neurath was gefascineerd door het vraagstuk van de democratie. De democratie vraagt om geïnformeerde mensen. De burgers in een democratische samenleving dienen op een professionele wijze – en dat betekent inhoudelijk correct en didactisch verantwoord gepresenteerd - over de ontwikkelingen en de samenhang daarin geïnformeerd te worden. Daartoe ontwikkelde hij de beeldstatistiek die meer dan statistiek was namelijk pedagogisch-didactische gefundeerde informatie over mensen en hun maatschappij.

Neurath bond de strijd aan met 'demagogen' en 'ideologen' door de kwaliteit van hun redeneringen aan een nauwgezet onderzoek te onderwerpen. Hij was een universiteitsprofessor nog voordat woord was uitgevonden. Ik denk dat een Nederlandse universiteit geen verkeerd figuur slaat om nog eens een Neurath leerstoel te overwegen. Neurath kan ook gezien worden als een 'interessante nieuwe Nederlander' die in ons land vanwege de trouw aan de Duitse rassenwetten in 1938 niet met Marie Reidemeister mocht trouwen.

We waren bezig met de vraag of Neurath vooral een 'interessante' maar 'historische' verschijning is geweest of dat we er nog wat aan 'kunnen hebben'. Hierboven hebben we aangegeven dat er nog steeds behoefte is aan 'verheldering' en 'precisie' en dat wat we 'wetenschap' noemen daar aan hoort bij te dragen. Het kritisch beoordelen van de 'verhalen' - groot of klein - is nog steeds een maatschappelijk belangrijke activiteit. Het bijdragen aan het elimineren van 'onzin' moet geprezen worden. Net als Max Weber - overigens een tijdgenoot van Neurath - was hij een 'ontovenaar', alleen met een optimistischer kijk over de ontwikkeling van de mensheid. Neurath hield de moed er in! Misschien is dat een houding die ons tot voorbeeld kan strekken.